

Шукр Мамедов

**THE ARMENIAN EXECUTORS OF POLITICAL
REPRESSION IN NAKHCHIVAN**

In 30th years red terror and repressions took large part in Azerbaijan and Nakhchivan. At the result of this terror thousands of innocent people was annihilated. At that time situation, for some reasons the power of low-defence organizations were in armenian nationalists hand in Nakhchivan too as it was in Azerbaijan. They have been continued the genoside policy which «Dashnakhs» fulfilled during long years to Azerbaijan nation. But it put an end after Haydar Aliyev came on power.

YAŞAR RƏHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

A.S.QRİBOYEDOV VƏ NAXÇIVAN

Ümummillî liderimiz tariximizin aktual problemlərinin araşdırılmasını xalqımızın mövcudluğu baxımından mühüm vəzifə hesab edirdi: «Müstəqil dövlətimiz üçün tələyüklü məsələlərin həyata keçirilməsi tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrini açmaqla kimliyimizi tam müəyyən etməyi, milli kökləri ilə bağlı yeni təfəkkürlü gənc nəsil yetişdirilməsini zəruri edir»¹

Naxçıvan-Azərbaycanın qədim mədəniyyət beşiklərindən və gözəl guşələrindən biridir. Zəngin təbii sərvətlərə, əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan bu diyar ta qədimdən Qafqazın iri mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, yerli tayfaların və xalqların mədəni-tarix inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Tarixçilər, diplomatlar, alim və şairlər Şərqlə Qərb arasındakı yollar ayrıcında yerləşən bu torpaqda olmuş, qədim Naxçıvanı Şərqi qapısı adlandırmışlar. Bu yerin qonaqlarından biri də o vaxt Rusiyanın paytaxtında yaşamağı rəva bilməyən, daxilən narahat adam olan rus şair və diplomatu Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovdur.²

Tarixdən məlumdur ki, 1827-ci il iyunun 23-də A.İ.Yermolovun yerinə təyin olunmuş Paskeviçin komandanlığı ilə rus qoşunları Naxçıvan torpaqlarını iranlılardan azad etmək üçün hücumla başlamışdılar.³ Bu yürüşdə iştirak edən A.S.Qriboyedov «Erivan yürüşü» adlı yol qeydlərini yazmışdır. Həmin qeydlərdə oxuyuruq: «Naxçıvan təpələrinə 8 verst qalır. Naxçıvan vadisinin görünüşü, şimal-qərbdə heyranedicə gözəllik Naxçıvan özü uzunsov yüksək-

liyin üzərində yerləşib ki, bu da Qarabağ dağının ardıdır»⁴. Naxçıvanın coğrafi mövqeyini düzgün göstərən rus səfiri Zəngəzur dağını Qarabağ dağı ilə səhv salmışdır.

İyun ayının 26-da yazılan qeydlərdən A.S.Qriboyedovun Naxçıvan şəhəri ilə tanışlığı və onun bu şəhərə bələd olması aydın görünür: «Naxçıvana çatdıq. Xan evi, mənim mənzilimdən oranın mənzərəsi aydın görünür»⁵.

Rus səfirinin Tiflisdəki tanış, xanım P.N.Axverdovaya yazdığı məktubun başlanğıcı belədir. «İltifətli və möhtərəm Praskofya Nikolayevna. Mən yuxusuz gecəni yola salaraq gözləyirəm ki, xidməti kağızlarımı köçürsünlər, sonra generalı oymalıyam ki, onlara qol çəksin»⁶.

Həmin məktubda əməliyyat yeri-Araz kənarındakı Abbasabad qalası haqqında da məlumat verilir: «Lakin mənə hamıdan yaxşı mənzil düşdüyündən və mənim pəncərələrim gözəl bir mənzərəyə açıldığından mən tez-tez əməliyyat yerinə müşahidə borusu(dürbün) ilə tamaşa edirəm»⁷.

A.S.Qriboyedov kobud, daxilən çox narahat və qəddar bir adam idi. Rus şair və diplomatu yol qeydlərinin 1827-ci il 25 iyun tarixində yazırdı: «Araz kənarı ilə irəlilədikcə xoşagəlməz şeylər əvəzinə möcüzəli bulaqlara rast gəlirəm. Biçin qurtarmasa da dərzlər bağlanmağa başlayıb, ancaq tamamıb qurtarmayıb: görünür hamısı qaçqınlıqdandır. Araz ətrafındakı Xok kəndi çox gözəldir. İrəliyə gedirəm Xoka çatmamış düşərgə salırıq. Bulud və yağış, sonra isə ay çıxır»⁸.

A.S.Qriboyedovun «Erivan yürüşü» adlı yol qeydlərində onun qədim Naxçıvan ərazisinin bir çox yerlərində olduğu aydınlaşır. Rus şair və diplomatu Dəvəli, Sədərək, Şərur, Arpaçay, Qarababa və s. adları daha tez-tez çəkir. Yol qeydlərində oxuyuruq:»Dəvəlidən keçirik, bu ərazi susuzdur. Heç bir kənd görünmür. Sədərəkdə gecəni yaxşı yatdıq. 4 verst getdikdən sonra kiçik bir dərəyə daxil oluruq. Buraya Şərur dağlarının qapısı deyilir. Qarşıda gözəl mənzərəli bir diyar canlanır, çoxlu kəndlər və bağlar var. Taxıl əkilə də, onu yağın yoxdur. Payızda bütün bunlar dəyişir. Mən sentyabr ayında da burada olmuşam hər şey quru, çürümüş, sarı və qaradır. Düşərgəmizi Arpaçayın sahilində salırıq»⁹.

Müəllif 30 iyul 1827-ci ildə Qarababa kəndindən qraf Paskeviçə məlumat xarakterli bir məktub yazmışdır. Abbas Mirzənin sülh planının şərhinə daha geniş yer verilmiş bu məktubda oxuyuruq: «ruslar Qarabağa, iranlılar Təbrizə çəkilir və beləliklə Abbasabad istisna olmaqla Naxçıvan vilayəti neytral zona olaraq qalır. Abbasabadda rus qarnizonu saxlanılır. Eçmədzin təmizlənir. Xiristian məbədinin qorunması üçün iki pristav təyin olunur. Biz bu sülh şərtlərinin əksəriyyəti ilə razı olduğumuzu bildirdik...»¹⁰.

Tarixdən məlumdur ki, İran tərəfi ilə sülh bağlamaq üçün Peterburqda hazırlanmış şərtlərlə əlaqədar məsələləri həll etməyi Paskeviç A.S.Qriboyedova

həvalə etdi. Rus diplomatı 30 iyul 1827-ci ildə Qarababa kəndindən Qafqaz korpusunun komandiri Paskeviçə yazdığı məktubda İran ordusunun Qafqaza, xüsusən İrəvan, Naxçıvan və Araz sahillərinə hücumundan bəhs edirdi: «Keçən il İran qoşunları qəflətən Qafqazın bizim əlimizdə olan ərazisinə hücum etdilər. İndi isə biz İrəvan və Naxçıvan vilayətlərini keçib, Araz çayına çatdıq və Abbasabad qalasına sahib olduq»¹¹.

Rus mənbələrinə görə Abbas Mirzə Qriboyedovla xeyli mübahisədən sonra tələb etdi ki, Rusiya zəbt etdiyi İrəvan və Naxçıvanı İrana qaytarsın. Rus diplomatı A.S.Qriboyedov isə Abbas Mirzəyə belə cavab vermişdi: «Hər hansı müharibə qurtardıqdan sonra baxmayaraq ki, tərəfinizdən ədalətsiz olaraq başlamışdır, biz öz sərhədlərimizlə bərabər rəqibin də sərhədlərini müəyyənləşdiririk. Elə ona görədir ki, hazırkı vəziyyətdə İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinin bizə güzəşt edilməsini tələb edirik. Pul isə elə bir silahdır ki, onsuz nə müharibə etmək olar, nə də ticarət... pul tələb etməklə biz öz rəqibimizi bizə zərər vurmaq imkanından məhrum etmək istəyirik»¹².

Mənbədə göstərilir ki, tərəflər qəti qərara gələ bilmədikdən sonra rus səfiri Abbas Mirzənin qərargahını hədə ilə tərk etdi: «Biz əməliyyatı davam etdirərək Azərbaycanı ələ keçirdikdən sonra bu geniş vilayətin müstəqilliyini təyin edəcək və heç kimə imkan verməyəcəyik ki, on fərsəng belə sərhədə yaxınlaşsın»¹³.

A.S.Qriboyedov Axverdovaya yazdığı 14 avqust tarixli məktubunda göstərir ki, «Sabah yaxın dərədə tapılmış dəmir suyuna gedəcəyəm, oradan Salvartı dağna qalxıb bir neçə gün Rayevskinin yanında qalacağam»¹⁴.

Göründüyü kimi hələ XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın mineral suları Qriboyedovu maraqlandırmış və o, həmin sulardan istifadə etmişdir. Qriboyedov bir müddət burada istirahət etdikdən sonra avqust ayının axırlarında İrəvana getmişdir.

Rus şair və diplomatı Qriboyedov S.İ.Mazaroviçə ünvanladığı raport xarakterli məktubda yazırdı: «Bu gün işıqlaşarkən mən yəqin etdim ki, biz yenə həmin yerdə – Naxçıvana yaxın olan Araz çayı vadisindəki mağaradan aralı əvvəlki yerimizdəyik.

Biz dağlara çıxdıq, bu yürüşdən bir qədər keçəndən, təxminən 4 fərsəng yarımliq yoldan sonra biz məşhur İlan qayaya çatdıq. Oradan isə Qazançı adlanan kəndə yetişdik. Buradan da mən sənə yazıram. Sabah mənə 8 fərsənglik dağ yolu qalır ki, Pernauta çatam...»¹⁵

A.S.Qriboyedovun 11 sentyabr 1819-cu ildə Qazançı kəndindən yazdığı məktubda oxuyuruq: «Əgər mən Naxçıvanda Kalbalı xanın dediyi və məsləhət bildiyi kimi kobudluqla cavab verəcəydim, bu mənim tərəfimdən alicənablıq olardı, çünki mənə olan kobudluqlarla müqayisədə mehmandarı dəfələrlə söy-

məyimə baxmayaraq mən onu ağacla döymədim. Hansı ki, o buna yüz dəfə layiq idi, onlar bizi daşa basmışdılar...»¹⁶

Həmin məktubun ardından aşağıdakı qeydlər yazılmışdır: «İndi isə mənimlə Naxçıvanda nə baş verdiyini bilməyiniz üçün bildirim ki, burada mən iki darıxdırıcı gün keçirdim. Birinci gün axşama yaxın yenə də sursat gətirdilər, ikinci gün isə heç bir şey vermədilər... Kəlbəli xan məni görməkdən imtina etdi. O, mənimlə görüşməyi başqa günə təyin etdi və mən onu saat yarım gözləsəm də, o gəlib çıxmadı...»¹⁷

Rusiya tərəfindən edilən işğal ərafəsində Naxçıvan haqqında çox qiymətli məlumatlara rus yazıçısı və diplomatı A.S.Qriboyedovun 1971-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş «Записка о переселении армян из Персии в наши области» əsərində də təsadüf edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətlə Azərbaycan xalqına müraciət. «Xalq qəzeti», 30 dekabr 2000-ci il, №-299.
2. Mahmudzadə M. Dünyanın bəzəyi- Naxçıvan. Bakı, 1998, s. 69.
3. Yenə orada.
4. Грибоедов А.С. Сочинения. Москва, 1953, с. 449.
5. Грибоедов А.С. Сочинения. Художественная литература. Москва, 1988, с.440.
6. Грибоедов А.С. Сочинения. Москва, 1953, с 558.
7. Грибоедов А.С. Сочинения. Художественная литература. Москва, 1988, с. 543
8. Yenə orada. Moskva, 1953, s. 448-449.
9. Yenə orada, s. 448.
10. Yenə orada, s. 568.
11. Yenə orada, s. 562.
12. Əliyev F., Əliyev M.A. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996, s. 102.
13. Yenə orada, s. 102.
14. Грибоедов А.С. Сочинения. Художественная литература. Москва, 1988, с. 562.
15. Грибоедов А.С. Сочинения. Москва, 1959, с. 513.
16. Yenə orada, s. 514.
17. Yenə orada, s. 515.

Яшар Рагимов

A.S. ГРИБОЕДОВ И НАХЧЫВАН

В статье исследуется приезд русского дипломата А.С. Грибоедова в Нахчыван в начале XIX века. Автором также исследованы дорожные заметки и